

बस नंबर बारा

ना. सी. फडके

रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,

शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

ajabpublications@gmail.com

बस नंबर बारा : ना. सी. फडके

© सुरक्षित

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
riyapublications@gmail.com

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रीब्युटर्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
ajabpublications@gmail.com

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

जयंत प्रिंटरी

आवृत्ती

२२ ऑक्टोबर, २०१३

किंमत

₹ १२०/-

बस नंबर बारा

आमच्या दादांना जेव्हा मी नुसतं मोघम कळविलं, की मला पुण्यास बऱ्यापैकी नोकरी लागली आहे तेव्हा त्यांना साहजिकच आनंद झाला. मी काही त्यांच्याशी भांडणतंटा करून पुण्याला निघून आलो नव्हतो; परंतु दादा आणि वहिनी एका बाजूला आणि मी एका बाजूला अशा प्रकारचा मतभेदाचा सामना झालाच होता. महायुद्धामुळे प्रत्यक्ष आघाडीवर कशा प्रकारची रणधुमाळी उडाली असेल ती असो; परंतु तिकडे ती रणधुमाळी यशस्वी व्हावी यासाठी इकडे देशात सतरा उद्योग आणि अठरा कारखाने चालू ठेवणं सरकारला भाग होतं आणि त्यामुळे जे आपली शारीरिक शक्ती अगर बुद्धी विकायला तयार होत्या. आमच्या छोट्या गावापासून पंचवीस मैलावर असलेल्या शहरात रंगरूट कचेरी उघडली गेली. आणि तिथल्या शाळेच्या ड्रॉईंग-हॉलचं ऑफिस बनवून एक गावठी साहेब लांडी विजार, दुमडलेल्या बाह्यांचा शर्टसारखा दिसणारा कोट, आणि जाड लठ्ठ बूट असा थाट करून सकाळ संध्याकाळ बसू लागला, तेव्हा दादा आणि वहिनी या दोघांनाही वाटू लागलं की मी चटदिशी कोणत्यातरी कचेरीत जी नोकरी मिळत असेल ती पत्करावी. त्यांना तसं वाटावं हे अगदी साहजिक होतं. पी. डब्ल्यू. डी. खात्यात स्टोअर कीपरची नोकरी करता करता आमचे दादा आता थकले होते. त्यांना साहजिकच वाटत होतं की मी आता कुठेतरी चिकटावं आणि त्यांच्यावरची माझी जबाबदारी संपवून टाकावी; परंतु कारकुनी करण्याची माझी बिलकुल इच्छा नव्हती. त्या कामाबद्दल माझ्या मनात अगदी भयंकर

शिसारी होती. साठ नव्हे एकशेसाठ रुपये कुणी दिले तरी रोज दहा तास या हिशोबानं आयुष्य कारकुनीत घालवायला माझ्या मनाची तयारी कधी होणं शक्य नव्हतं. दादा वहिनीचं बोलणं मला पटेना. माझं त्यांना समजेना. मतभेदाचा तो सामना चिघळू लागला तेव्हा मनाशी विचार केला की आता या घरात राहण्यात शोभा नाही. पुण्यात निघून आलो. माझं नशीब चटकन उघडलं. दादांना मोघम कळविलं की मला नोकरी लागली आहे. एक-दोन महिन्यात माझा चांगला जम बसेल आणि मग माझ्या इथला खर्च भागवून महिना पंधरा रुपये मी तुम्हाला पाठवू शकेन. दादांनी पत्रात लिहिलं, “तू आपली स्वतःची आबाळ करून इकडे पैसे पाठविण्याच्या भानगडीत पडू नकोस. अरे, मला का पैशाची गरज आहे? देवाच्या दयेनं पुष्कळ मिळत आहे मला. तू आपल्या पायावर उभा राहिलास यातच आम्हा दोघांनाही फार आनंद आहे...”

“पायावर उभा” हे दादांच्या पत्रातील शब्द वाचताच मला हसू आलं. कारण मी जी नोकरी पत्कारली होती ती खरोखरच दिवसभर पायावर उभं राहण्याची नव्हे, तर “बस”च्या पायरीवर एक पाय ठेवून आतल्या उभ्या दांड्याला उजव्या हातानं लोंबकळून तोल सावरण्याची नोकरी होती ती! “सिल्व्हर ज्युबिली” कंपनीची “बस सर्व्हिस” पुण्यात नव्यानं सुरू झाली होती व कंडक्टरची नोकरी मी पत्कारली होती. मी अगदी विशेष अर्थानं आपल्या पायांवर उभा होतो! आणि म्हणूनच दादांना मी फक्त मोघम कळविलं होतं मला नोकरी लागली म्हणून. चांगला इंटरपर्थ शिकलेला, साहित्यिक कर्म करून होतकरू लेखक म्हणून थोडाफार प्रसिद्धीस आलेला, कारकुनीचा पेशा अपमानाचा वाटतो अशा सबबीवर त्या नोकरीचा अन्वेष करून घराबाहेर पडलेला आपला धाकटा भाऊ “बस” मधील उतारूंना तिकीट फाडून देणारा कंडक्टर झाला आहे हे कळल्यावर दादा काय म्हणतील आणि वहिनीच्या तोंडून काय काय मुक्ताफळ बाहेर पडतील याची मला पूर्ण कल्पना होती. शक्य तो आपण पत्कारलेल्या नोकरीचं नक्की स्वरूप दादा-वहिनींना कळू द्यायचं नाही असा मी मनाशी बेत केला होता.

परंतु मोठमोठ्या सेनापतींची वेळापत्रकं चुकतात, मग माझ्यासारख्याची गोष्ट कशाला हवी? एके दिवशी डेक्कन जिमखान्याच्या चौकातून “बस” सुटल्यावर उतारूंना तिकीट द्यायसाठी गाडीत वर शिरून पाहतो तो कडेच्या पहिल्याच जागेवर

आमच्या गावच्या सदूभाऊ कुळकर्ण्याचा थोरला मुलगा पांडुरंग बसलेला! त्याला पाहताच मनात आलं, झाला का घात आता. त्यानं प्रथमदर्शनी मला ओळखलं नाही. मी मारे गळ्यात पट्टा अडकविलेला, कोटाला बिल्ला लावलेला! आणि जरा चावटपणानंच मी रुबावात विचारलं, “काय पाहुणे, कुठे जायचं?” त्यानं चांचरत ठिकाण सांगून एक पावली काढून माझ्या हातावर ठेवली! पण मी दुसऱ्या उतारूकडे तोंड वळविणार तोच माझा कोट ओढून तो उदगारला “हे रे काय? अरे तू? शाबास!” मी त्याला चूप राहण्याची बोटानं खूण केली आणि आपल्या कामाला लागलो. मनाशी मात्र सारखा विचार करू लागलो की हा आता गावी गेला की दादांच्याजवळ आपलं बेंड फोडणार. स्टेशनावर पोचल्यानंतर दहा मिनिटं मला विश्रांती होती. तेवढ्यात पांडुरंगाला “लक्ष्मीविलास विश्रांती-गृहा”त घेऊन गेलो, चहा, चिवडा, भजी अशी पोटभर लाच त्याला दिली. आणि त्याला बजावलं, “पांडोबा, तुमच्या धाकट्या भावाचं उत्तम चाललं आहे एवढेच दादांना सांगायचं हं!” परंतु चहापाण्याला माणसं अशी जागत असती तर काय हवं होतं. पांडोबा जाऊन पुरते दहा दिवस झाले नसतील तोच दादांचं पत्र मला आलं की, “ही नोकरी ताबडतोब सोड. दुसरी मिळत नसली तर घरी निघून ये. तुला पोसणं मला काही अवघड नाही.” दादांचा तो हुकूम मी मान्य करीन हे शक्यच नव्हतं, मी त्यांना उलट कळविलं की “माझ्या नोकरीत तुम्हाला वाटतं तसं वावगं काही नाही. तुम्ही उगीच भलत्या समजुतीनं मनाला त्रास करून घेऊ नका.”

खरंच, त्या माझ्या नोकरीत वावगं काय होतं? उलट मला ती फार गंमतीची वाटत होती!

“सिल्व्हर ज्युबिली कंपनी”च्या “बस” गाड्या नुकत्याच सुरू झाल्या होत्या, आणि केवळ एका टांग्याच्या आधारानं जवळ दूरच्या साऱ्या हालचाली उरकण्याची पुणेकरांना पाऊणशे वर्षांची अव्याहत सवय झालेली असल्यामुळे वाहनांचा हा प्रकार प्रथम लोकांच्या कुतूहलाचा एक विषय होऊन बसला होता. बस सर्व्हिस सुरू झाली तर टांगेवाल्यांचा धंदा पार बसेल अशी पुष्कळ लोकांनी आधी ओरड केली होती. या प्रश्नावर पुण्याचा म्युनिसिपालिटीत मोठी रणही माजली होती. आपल्या तक्रारींच्या अर्जाचा खरडा घेऊन टांगेवाल्यांचा जंगी मोर्चा विश्रामबागेवर चाल करून गेला हे

दृश्यही लोकांच्या स्मरणातून अजून गेलेलं नव्हतं. बस सर्व्हिसच्या जन्माची अशी जरा झटपटीची नवलपूर्ण कहाणी असल्यामुळे कंपनीच्या छोट्या गाड्या चार मुख्य रस्त्यावरून धावू लागल्या तेव्हा पुणेकर मंडळी त्याकडे निरनिराळ्या भावनांनी पाहू लागली. कुणी म्हणावं, “बरं झालं बाबा, फार दिवसांची उणीव दूर झाली. आता या टांगेवाल्यांची मिजास नको. स्टेशनावर किंवा कचेरीत जायचं असलं तर दोन आणे फेकले की झालं काम.” कुणी म्हणावं, या काय बस गाड्या की थड्या? अरे एखादा मजबूत घोड्यानं टाप मारली तर उडून जाईल की गाडी. कोकणपट्टीत हाफटून गाड्या असतात तसली ही सोंगं आमच्या शहराची शोभा पार घालविणार.” आणि कुणी भविष्य करावं, “चार दिवस चालतील या गाड्या. मग कोण बसतो आहे या टमरेलात. एका वर्षभरात या कंपनीला गाशा गुंडाळून पळ काढावा लागला नाही तर विचारा! अरे बकाल वस्तीची मुंबई नाही ही! हे पेशव्यांचं पुणं आहे! पंढरपुरी घोड्यांचा दोनचाकी टांगा. हेच पुणेकरांचं राष्ट्रीय वाहन आहे.” अशा प्रकारे कुणी काही कुणी काही बोलावं. ज्युबिली सर्व्हिसच्या बसगाड्या म्हणजे काही दिवस अस्सल पुणेरी जिज्ञासेचा आणि चर्चेचा एकच विषय होऊन राहिला होता.

आम्हा नोकर लोकांना कंपनीच्या नवेपणाचे काही तोटे सोसावे लागत होते तर कित्येक फायदेही मिळत होते. मुख्य तोटा असा की पगार, बेताचा आणि नोकरीची शाश्वती नव्हती. शिवाय कोणत्या नोकराचं कोणतं काम याबद्दल रेखीव नियम अजून झाले नव्हते. कंपनीच्या एकंदर कारभाराला अगदी शिस्तशीर स्वरूप यायचं होतं त्यामुळे गोंधळ, अव्यवस्था इत्यादी प्रकार वरचेवर होत; परंतु या गोष्टीचा एक फायदा होता. निदान मला तरी तो फायदा वाटत असे. कंटक्टर लोकांचे युनिफॉर्म अजून शिवून तयार व्हायचे होते. त्यामुळे आम्ही आपल्या नेहमीच्या साध्या पोषाखातच काम करीत असू. पुष्कळ वेळा उतारूनी मला म्हणावं, “असे लोंबकळत पायरीवर का उभे राहता हो? या की आत. बसा. जागा आहे.” आणि मग त्यांना मी तिकीट देऊ लागलो की, त्यांनी वरमल्यासारखं स्वतःशी उद्गारावं “असं होय!” बस थांबविण्याच्या जागा अजून पक्क्या झाल्या नव्हत्या. त्यामुळे कुणी कुठही बस थांबवायला सांगून उतरावं अगर चढावं असा प्रकार चाले. आमच्या अंगावर युनिफॉर्म नसल्यामुळे उतारूमंडळी आमच्याशी दोस्तीच्या गप्पागोष्टी करीत.

लोकांना विशेषतः आमच्या पगाराबद्दल जिज्ञासा असलेली दिसे. कंपनीला पेट्रोल काय भावानं मिळत, एका दिवसात एका बसवर पेट्रोलचा खर्च किती येतो, आणखी कंपनीला तिकीटाचं उत्पन्न किती होतं, याबद्दलच्याही चौकशा उतारू माझ्याजवळ करीत. कित्येकांनी तर माझं नाव गाव विचारावं आणि मी जातीनं कोण आहे, शिक्षण किती झालं आहे अशी विचारपूसदेखील करावी. पुण्याच्या एका मोठ्या हायस्कूलमध्ये एक मास्तर लेखक म्हणून नांवाजलेले होते. ते एके दिवशी बसमध्ये चढून बसले तेव्हा त्यांना तिकीट देता देता मी नमस्कार केला व हसून म्हटलं “आपल्याला ओळखतो मी.” “असं का?” असं म्हणून त्यांनी माझी चौकशी केली व मग त्यांचा उतरायचा टप्पा येईपर्यंत ते आपल्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकाबद्दल माझ्याशी बोलत राहिले. त्यांच्याशी बोलण्यात गुंतल्यामुळे दहा-वीस उतारू चढले, उतरले, अन् फुकट प्रवास करून गेले हे माझ्या लक्षात आलं होतं; परंतु आमच्यावर “चेकिंग करायला कंपनीनं अजून इन्स्पेक्टर न नेमल्यामुळे मी बेफिकीर होतो. शिवाय मनाशी विचार केला, कंपनीला रुपया दीड रुपयाच्या खड्ड्यात घालून या एका मोठ्या साहित्यिकाशी मला परिचय करून घेता येत आहे तो का सोडा? त्यानंतर ते साहित्यिक मास्तर जेव्हा जेव्हा बसमध्ये चढून बसत तेव्हा मला पाहिलं की हसून म्हणत “तुम्हीच आहात का आम्हाला न्यायला? ठीक.” आणि मग मराठी साहित्याच्या आघाडीवरच्या सगळ्या ताज्या बातम्या ते मला पुरवीत. त्यांना मी तिकीट कधीच देत नसे. मनातला विचार असा की, तेवढीच आपल्या हातून साहित्यसेवा घडत आहे. यामुळे ते मास्तर इतर बसमध्ये कधी न शिरता मी पायरीवर उभा आहे अशी खात्री करून घेऊन मगच बसमध्ये चढू लागले. दोन चार वेळा तर आपली बायको, चार पोरे, दोन मेहुण्या अशा सरंजामासकट त्यांनी स्वाराच्या गेटापासून तो भांबुड्यांपर्यंत माझ्या गाडीतून संध्याकाळची सफर काढली. ही माझी साहित्यसेवा किती दिवस चालली असती व त्या मास्तरांनी तिचं प्रमाण किती वाढविलं असतं कुणास ठाऊक? पण मग कंपनीचे इन्स्पेक्टर्स नेमले गेले, आणि माझी ती अल्पशी साहित्यसेवा संपुष्टात आली!

परंतु असं झालं तरी या माझ्या नोकरीत मी ज्या गोष्टीमुळे रमलो होतो ती कायमच होती. ती ही की, रोज शे-पाचशे माणसं मी ज्या गाडीवर होतो तिच्यात

प्रवास करीत होती. मनुष्यस्वभावाचे अनेकविध नमुने मला पाहायला मिळत होते, उतारूंच्या आपापसातल्या संभाषणांवरून गावातल्या हजार बातम्या माझ्या कानावर पडत होत्या. दहा-दहा वीस-वीस मिनिटंच उतारू माझ्या समोर बसलेले असत परंतु तेवढ्यांत त्यांच्या स्वभावांच्या छटा, आणि त्यांची लहानमोठी सुखदुःखं, त्यांच्या एकमेकांतल्या उद्गारांवरून मला थोडीफार कळत असत. जवळ जवळ पंचाणव टक्के उतारू उपरे असत. म्हणजे ते एकदा उतरले की, पुन्हा कधी दृष्टीस पडत नसत; परंतु पाच टक्के उतारू निराळ्या प्रकारचे असत. “कायमची गिऱ्हाईक” असं मी त्यांना आपल्या मनाशी नाव दिलं होतं. की माणसं दिवसाच्या कोणत्या प्रहरी टप्प्यावर गाडीत चढणार आणि कुठे जाणार ते मला पाठ झालं होतं. कंपनीच्या एकंदर व्यवहाराला आता अगदी रेखीव शिस्त लागल्यामुळे पूर्वीचं ते खेळमेळीचं वातावरण आणि आमच्या व उतारू लोकांच्या गप्पा आता बंद झाल्या होत्या. त्या बंद झाल्या असल्या तरीदेखील “कायमची गिऱ्हाईक” असं ज्यांचं वर्गीकरण मी केलं होतं त्यांच्यात व माझ्यात एक प्रकारचा आपलेपणा उत्पन्न झाला होता. एकमेकाकडे पाहण्याच्या एका विशिष्ट तऱ्हेपलीकडे तो व्यक्त होत नसे. तथापि तो आपलेपणा आहे ही गोष्ट त्या उतारूंनाही कळे अन् मलाही कळे. एखाद्या दिवशी ठराविक टप्प्यावर या व्यक्तीपैकी एखादी चढून बसली नाही तर तिची गैरहजेरी चटकन माझ्या लक्षात येई. दुसऱ्या दिवशी तिकीट देताना मी तिला विचारावं, “काल दिसला नाही?” तिनं उत्तर द्यावं

“हं काल गावाला गेलो होतो...”

मी ज्या बसवर ड्यूटीला होतो तिची डेपोपासून पहिली खेप अगदी उजाडताच होत असे, आणि रात्री नऊच्या सुमाराला ती शेवटची ट्रिप करून डेपोवर परत येत असे. मला सकाळी सहा ते बारा आणि संध्याकाळी सहा ते नऊ अशी ड्यूटी याच गाडीवर असल्यामुळे तिच्या अगदी पहिल्या व अखेरच्या अशा दोन्ही वेळेस मी तिच्या कामाला जात असे. सकाळी बरोबर ६.२० ला माझी ही बारा नंबरची गाडी हिराबागेच्या चौकात येऊन उभी राही. आणि त्या ठिकाणी एक व्यक्ती अगदी नियमानं गाडीत चढण्यासाठी हातात एक छोटीशी बॅग घेऊन उभी राहिलेली असे. क्वचित् एखादे वेळी तिला अर्धापाव मिनीट उशीर होई; परंतु ती टप्प्यांच्या खांबाशी

उभी नसली तरी पुरंदरे कॉलनीच्या मोठ्या रस्त्यानं झपाझप पावलं टाकीत येत असलेली मला दिसे, आणि मग ती येईपर्यंत मी गाडी उभी करीत असे. एखादे वेळी ती लांब असली की बस उभी राहिलेली दिसताच हात उंच करून रूमाल हालवी, आणि मलाही ओरडून म्हणावसं वाटे “सावकाश या. तुम्ही आल्याशिवाय गाडी नाही सुटत...”

ती अगदी प्रथम गाडीत चढलेली मी पाहिली तेव्हाच माझं तिच्याकडे एकदम लक्ष वेधलं होतं. अरुणोदयाच्या प्रकाशात अगदी शुभ्र वस्त्र परिधान केलेली तिची मूर्ती मला मोठी आकर्षक, गंभीर आणि सात्विक वाटली होती. तिच्या काळ्यासावळ्या रंगाला अगदी पांढरी स्वच्छ साडी आणि पांढरं स्वच्छ पोलकं असा तो पोषाख फार शोभून दिसत होता. गाडी लकडी पुलावरून जाऊ लागली तेव्हा क्षितिजावर हलकेच डोकावणाऱ्या सूर्यबिम्बाची कोवळी किरणं तिच्या चेहऱ्यावर पडली व त्या प्रकाशात तिच्या चेहरा स्पष्ट दिसला. तिचं नाक, तिची जिन्हणी इत्यादी अवयव अतिशय रेखीव होते. अन् डोळे तर काही विचारू नका, शिवाजीनगर स्टेशनावर ती उतरली तोपर्यंत मी वेड्यासारखं कितीदा तरी तिच्याकडे चोरून पोटभर पाहून घेत होतो. ती उतरून स्टेशनाकडे गेली, फाटकातून आत शिरून दिसेनाशी झाली, अन् मी गाडीत परत दृष्टी टाकली त्याबरोबर मला अगदी उदास वाटलं. इतक्या सात्विक मुद्रेची, काळीसावळी असूनही अत्यंत मोहक वाटणारी, आणि आपल्या अंतःकरणाचा साधेपणा व निर्भयपणा चालण्याच्या पद्धतीत व दृष्टीच्या कटाक्षांतदेखील व्यक्त करणारी स्त्री मी तोपर्यंत कधी पाहिली नव्हती. त्या दिवशी गाडीवर काम करता करता माझे मन सारखं तिची आठवण काढीत होतं. आपल्या दृष्टीला ती पुन्हा दिसेल काय असा प्रश्न मी स्वतःला पुनः पुन्हा करीत होतो. ती आपल्याला पुन्हा दिसण्याचा संभव फार कमी आहे असा विचार मनात आला की अंतःकरण दुःखल्यासारखं वाटत होतं... पण रात्रीच्या शेवटच्या खेपेस शिवाजीनगरच्या स्टेशन पुढे बस उभी असताना ती पुन्हा गाडीत शिरलेली मला दिसली. एकदम गाडी फुलल्यासारखं मला वाटलं. आता गाडीत उतारूंची चांगलीच गर्दी होती; परंतु त्यापैकी बहुतेक डेक्कन जिमखान्यावर उतरले. आणखी दोघे चौघे टिळक मंदिरापाशी उतरले, आणि मग तेथून हिराबागेचा चौक येईपर्यंत बसमध्ये ती